

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir Dövrünün Qala Tipli Yaşayış Məskənləri

TOĞRUL HALİLOV

Dr. | Araştırmacı, Arkeoloji

Öz: Makalede kale türü yerleşimler araştırılmıştır. Her bir yerleşimin yapılmasında insanların hayat tarzı önemli yer tuttuğu belirlenmiştir. Oradaki yapıları yerleşim evleri, ekonomi binaları, siklop türü sur duvarları oluşturuyor. Çiftçilikle uğraşan aşiretler gibi, hayvancılıkla uğraşan aşiretler de bu türlü yerleşim yerlerini kullanmışlardır. Nahçıvan'da Son Tunç-Erken Demir çağında kale türü yerleşimlerin çokluğu bu dönemde yabancı işgal tehlikesine karşı mücadelenin genişletilmesi ile ilgilidir.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, arkeoloji, Son Tunç-Erken Demir Çağı, kale tipi yerleşim yerleri, boyalı kaplar.

The Towertype Settlements of Late Bronze-Early Iron Age in Nakhchivan

TOĞRUL HALİLOV

Researcher, Archeology

Abstract: In this article the towertype settlements are researched. Researches show that by the foundation of each settlement one of major factors is the way of life. The buildings which have been discovered in settlements consist on the whole of dwelling houses, household buildings, defensive walls, hearths and fortifications of cyclopean type. Both settled and semi-nomadic cattle breeding tribes needed settlements of fortress type. Nakhchivan in the Late Bronze Age-Early Iron Age settlements in the occupied territories during this period of struggle against the danger associated with the expansion.

Keywords: Nakhchivan, archeology, Late Bronze-Early Iron Age, the towertype settlements, coloured cases.

Daxil

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeydə alınmış arxeoloji abidələrdən bir qrupunu ətrafı müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş qala tipli yaşayış məskənləri-siklopik tikintilər təşkil edir. Cənubi Qafqazdakı siklopik tikintilər sırasına daxil olan bu tip yaşayış məskənləri, özünəməxsus xüsusiyyət daşıyır. Onlar tikinti texnikasına görə oturaq və mövsümü yaşayış məskənlərindən fərqlənirlər. Bu tip yaşayış məskənləri iri daşlarla, quru, bərkidici məhlul olmadan, yerin relyefinə uyğun olaraq tikilmişdir. Onların xarici görünüşünə, tikinti texnikasına görə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri var. Buna görə də, bu tip yaşayış yerlərinin hansı məqsədlə salınması haqqında dəqiq elmi fikir demək bir qədər çətinlik törədir. Bununla bağlı bir çox fikirlər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatçılardan İ.M.Cəfərzadə,¹ C.Ə.Xəlilov² onların yaranma tarixini e.ə. II minilliyə; V.H.Əliyev, A.Q.Seyidov, e. ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəlinə,³ İ.İ.Meşşaninov isə e.ə. I minilliyə aid etmişlər.⁴ Qala tipli yaşayış yerləri tikinti texnikasına görə iki,⁵ üç,⁶ dörd,⁷ altı⁸ qrupa bölünərək tədqiq edilmiş, hansı məqsədlərlə istifadə olunduğu öyrənilmişdir. İ. İ. Meşşaninov bu tip yaşayış məskənlərinin çoxunun əsasən ticarət yollarının üzərində tikilməsinə əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, qala tipli yaşayış

¹ И. М. Джафарзаде, Экспедиция по Обследования Циклопических Сооружений, Азербайджана: Известия Аз ФАН ССР, №. 3, 1938, s. 15.

² С. Ə. Хəlilov, *Qərbi Azərbaycanın Tunc Dövrü və Dəmir Dövrünün Əvvəllərinə Aid Abidələri*, Bakı: Az. SSR EA, 1959, s. 67.

³ V. H. Əliyev, *Tarixin İzləri İlə*, Bakı: Gənclik, 1975, s. 22.

⁴ И. И. Мещанинов, История Азербайджана по Археологическим Памятникам: Известия Аз. ФАН СССР, №. 7, 1944, s. 65.

⁵ В. И. Керимов, Оборонительные Сооружения Азербайджана, Баку: Огуз Ели, 1998, s. 120.

⁶ И. И. Мещанинов, Циклопические Сооружения Закавказья: Сообщ, ГАИМК, т. XIII, вып. IV-VII Ленинград: 1932, s. 145; Т. Р. Алиев, Археологические Исследования Циклопических Сооружений, 1985, s. 55-57.

⁷ Джафарзаде, Экспедиция по Обследования Циклопических Сооружений, s. 37-40.

⁸ Г. А. Абилова, Мегалитические памятники Закавказья. Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1953, s. 12.

məskənləri-siklopik tikintilər ticarət yollarının müdafiə edilməsi məqsədiylə tikilmişdir.⁹

V. İ. Kərimovun fikrinə görə qədim müdafiə istehkamlarından olan qala tipli yaşayış məskənləri-siklopik tikintilər əsasən yaşayış yeri kimi istifadə olunmuşdur. Onların bir qismi iki, bəziləri isə bir cərgə iri daşlarla hörülmüşdür. Tayfalararası hərbi qarşıdurmalar zamanı həmin siklopik tikintilərdən həmçinin müdafiə məqsədilə sığınacaq yeri kimi istifadə olunmuşdur.¹⁰ T.R.Əliyev siklopik tikintiləri öyrənərkən, onlardan həm sığınacaq yeri, həm də yaşayış məskəni və heyvan saxlamaq üçün yer kimi istifadə olunduğunu əsas götürmüşdür.¹¹

R.B.Bağirov bu tip yaşayış məskənlərinin bir qismini Naxçıvandakı qala-şəhərlər sırasına daxil edərək, onların Azərbaycanda ilk sinifli cəmiyyətin, tayfa ittifaqlarının və dövlət qurumlarının meydana gəlməsi, təkamülü prosesini öyrənmək baxımından elmi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.¹²

Qala Tipli Yaşayış Məskənləri

Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeydə alınmış qala tipli yaşayış yerlərinə Vayxır, Qazançı, Qarabağlar, Qız qalası və digər abidələri nümunə göstərmək olar.

Vayxır qalası: II Kültəpədən şimalda, Vayxır kəndi yaxınlığında, Naxçıvançayın sol sahilində, Qızılboğaz keçidi üzərində yerləşir. Sahəsi 2 hektardan artıqdır. Onu əhatə edən ərazi zəngin bitki örtüyünə malik olduğundan, ora maldarlığın inkişafı üçün əlverişlidir. Bu abidə ümumi planda altıbucaqlıdır (Şəkil 1). O hər tərəfdən dərin yarıq və sıldırım qayalarla əhatə edilərək təbii

⁹ Мещанинов, Циклопические Сооружения Закавказья: Сообщ, s. 55.

¹⁰ Керимов, Исследования Циклопических Сооружений Нахчевани Эпохи Бронзы в 1983-1984 гг / Тезисы Докладов Всесоюзной Археологической Конференции, Баку: Элм, 1985, s. 175.

¹¹ Т. Р. Алиев, Археологические Исследования Циклопических Сооружений, 1985, s. 55-57.

¹² R. B. Bağirov, *Naxçıvanın Qədim Qala Şəhər Tipli Yaşayış Yerləri və Müdafiə İstehkamları*, Tarix Elmlər Namizədi Dssetasiyanın Avtoreferatı, Naxçıvan, 2005, s. 5.

mühafizəyə malik olsa da, əlavə müdafiə istehkamları ilə də möhkəmləndirilmişdir. Yaşayış yerinin qərb tərəfi digər yerlərlə müqayisədə daha çox sıldırım qayalıq olduğundan həmin istiqamətdə müdafiə divarları çəkilməmişdir. Yaşayış yerindəki müdafiə istehkamlarının (qala divarlarının) çoxu dağılsa da, bəzi yerlərdə nisbətən salamat qalmışdır (eni 5 m., hündürlüyü 2-2,5 m.). Müdafiə divarları (cənub divarının uzunluğu 150 m., şimal divarının uzunluğu 140 m.) yerin relyefinə uyğun olaraq iri qaya parçalarından, yonulmamış daşlardan, ziqzaq şəklində hörülərək, dördkünc bürclər və bucaqşəkilli çıxıntılarla tamamlanmışdır.

Qalaya giriş şərq tərəfdən olmuşdur. Ora hər iki tərəfdən müdafiə əhəmiyyətli bürclərlə möhkəmləndirilmişdir. Onun şimal divarı yaxınlığında üç yerdə qala bürcləri tikilmişdir. Bürclərdən ikisi dördkünc planlıdır, üçüncü bürç isə bir qədər fərqli tikilmişdir. Yaşayış yerindəki evlər (9 x 5 m.) düzbucaqlı planda olmuşdur. Abidədə geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir.

Memar V.İ.Kərimov yaşayış yerini tikinti texnikasına görə öyrənərkən müəyyən etmişdir ki, buradakı divarlar (eni 4-5 m.) yonulmamış iri qaya parçalarından, heç bir bərkidiçi məhlul olmadan tikilmişdir.¹³

D.A.Axundov və V.H.Əliyev abidənin tikinti texnikasını tədqiq etmiş, qalanın tikilmə tarixinin e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid olduğunu qeyd etmişlər.¹⁴ Yaşayış yeri tikinti texnikasına görə Çalxanqala, Oğlanqala ilə oxşarlıq təşkil edir. Abidədə geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılmamış, yalnız yerüstü maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında öyrənilmişdir. Buradan əldə olunmuş yerüstü maddi-mədəniyyət nümunələri, Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid boz və qara rəngli gil qab qırıqlarından və tunc asmadan ibarətdir.

¹³ Керимов, Исследования Циклопических Сооружений Нахчевани Эпохи Бронзы в 1983-1984 гг / Тезисы Докладов Всесоюзной Археологической Конференции, s. 175.

¹⁴ Д. А. Ахундов, Архитектура Древнего и Раннесредневекового Азербайджана, Баку: Азернешр, 1986, s. 192; Алиев, 1991: 55

Qarabağlar Govurqalası: Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndindən 3 km şimal-şərqdə, Kiçik Qafqaz dağlarının ətəyində, Damlama yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşir. Sahəsi 2 hektara yaxındır. Abidə şimaldan, cənubdan və qərbdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Yaşayış yerindəki müdafiə divarları yonulmamış iri daşlarla heç bir bərkidiçi məhlul olmadan tikilmişdir. Uzunluğu 200 m., eni 3-3,5 m-ə yaxın olan qala divarlarının giriş qapısı (eni 3,2 m.), cənub tərəfdən olmuşdur.

Yaşayış yerində geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir. Tədqiqatlar zamanı oradan e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəlinə aid boz və qara rəngli keramika qırıqları toplanılmışdır.¹⁵

I Bəzəkli qalası: Kəngərli rayonunun Bəzəkli kəhrizinin şimalında, kənd yerinə gedən yolun üzərində, strateji cəhətdən əlverişli mövqedə, hündür, uzunsov təpənin üzərində salınmışdır. Sahəsi 1125 km²-dir. Abidə V.B.Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınmış, kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir.¹⁶

Yaşayış yerinin mərkəzində Narınqala yerləşir. Qala üçbucaq formalı qurluşa malikdir. Abidə hər tərəfdən iri qaya parçalarından hörülmüş divarla əhatə olunmuşdur. Divar qalıqları bəzi yerlərdə 1 m. hündürlükdə saxlanmışdır. Divarlar yanalarda iri daşlardan tikilmiş, onların arası isə kiçik həcmli qaya parçaları ilə doldurulmuşdur. Qala cənub tərəfdən ikiqat divarla əhatə olunmuşdur. Abidənin quruluşu və tikinti texnikası Erkən Dəmir dövrü abidələri üçün xarakterikdir.

Qız qalası yaşayış yeri: Şərur rayonunun Aşağı Yaycı kəndindən cənub-şərqdə, Uzunqaya dağ silsiləsinin Arpaçaya endiyi yerdə yerləşir. Yaşayış yeri şərqdən Arpaçay vadisi, cənubdan düzənlik ərazi, şimaldan və qərbdən isə zəngin bitki örtüyünə malik dağlarla əhatə olunmuşdur. Buna görə də yaşayış yerinin yerləşdiyi ərazidə

¹⁵ Алиев & М. М. Сеидов, Памятники Карабаглара эпохи бронзы и раннего железа, Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции, Баку: ЭЛМ, 1973, с. 8-9.

¹⁶ Vəli Baxşəliyev, *Naxçıvanın Arxeoloji Abidələri*, Bakı: Elm, 2008, s. 230.

heyvandarlığın inkişafı üçün çox əlverişli şərait var. Yaşayış yerindəki tikinti qalıqlarının çoxu dağılmışdır. Nisbətən salamat qalmış divar qalıqları yaşayış yerinin cənub-qərb tərəfində saxlanılmışdır. Dağılmış yaşayış evlərinin qalıqlarının yerində, üzərini otlar örtən dördkünc formalı çalalar qalmışdır. Yaşayış yerindəki müdafiə divarları, tikinti texnikasına görə Oğlanqala, Vayxır və başqa abidələrlə oxşarlıq təşkil edir. Digər qalalar kimi onlar da yonulmamış daşlardan, iri qaya parçalarından yerin relyefinə uyğun tikilmişdir.

Yaşayış yerində geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı aparılmamış, kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir. Tədqiqatlar zamanı abidədə mədəni təbəqənin az saxlanıldığı müəyyən olmuş, keramika nümunələri, daş əmək alətləri və digər yerüstü arxeoloji materiallar toplanılmışdır.¹⁷

Qarasu qalası: Gümüşlü qəsəbəsinin şimalında, hündür təpə üzərində yerləşir. Onun yerləşdiyi ərazi bir neçə terrasdan ibarət olub, kobud yonulmuş iri daşlardan hörülmüş divarlarla əhatə edilmişdir. Üst terrasda salınmış qala divarları iki hissəyə bölünmüşdür. Narınqala, yaşayış yerinin mərkəzində yerləşir. Yaşayış yerində geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlar aparılmamışdır. Toplanmış yerüstü arxeoloji materiallar əsasında öyrənilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, buradan əldə olunmuş keramika qırıqlarından bir qismi Erkən Dəmir dövrünə aiddir.¹⁸

Çalxanqala yaşayış yeri: Payız kəndindən şimalda, Cəhriçayın qərbində, Naxçıvan şəhərindən 22 km. şimal-şərqdə yerləşir. Onun strateji coğrafi mövqeyi, Naxçıvançay və Cəhriçay vadilərini nəzarətdə saxlamaq üçün əlverişlidir. Yaşayış yeri hər tərəfdən qayalıqlarla, zəngin bitki örtüyünə malik yerlərlə əhatə olunmuşdur. Burada maldarlığın inkişaf üçün əlverişli şərait var. Qalanın içərisində Əlincə qalasında olduğu kimi yağış suyunun yığılması üçün daş hovuzlar düzəldilmişdir. Tədqiqatçıların verdiyi məlumata

¹⁷ Ə. İ. Novruzlu & Baxşəliyev, *Şərurun Arxeoloji Abidələri*, Bakı: Elm, 1993, s. 94-95.

¹⁸ Novruzlu & Baxşəliyev, *Culfa Bölgəsinin Arxeoloji Abidələri*, Bakı: Elm, 1993, s. 86

görə orada yeraltı keçid rolunu oynamış zağa vardır.¹⁹ Bu zağa həm yeraltı sığınacaq, həm də qalaya gedən gizli yol olmuşdur. Tayfalararası hərbi qarşıdurmalar zamanı Çalxanqalada yaşayan insanlar, oradan qalaya su və ərzaq gətirmişlər. Xalq arasında “Vəlibaba” adı ilə tanınan bu zağanın, yaşayış yerinin hansı hissəsində olması haqqında hələlik dəqiq məlumat olmasa da, bununla bağlı xeyli etnoqrafik materiallar toplanılmışdır.²⁰

Yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, buradakı divarlar yerin relyefinə uyğun olaraq ziqzaq şəkilində tikilmişdir.²¹ Divarlar hər 10-15 m-dən bir, xaricə doğru bucaqşəkilli çıxıntı əmələ gətirmişdir. Onun bir hissəsi sıldırım qayalıqla əhatə olunaraq təbii müdafiəyə malik olduğundan, həmin tərəfə qala divarları çəkilməmişdir. Digər tərəflərdə isə möhkəm qala divarları tikilmişdir (şəkil 2). Yaşayış yerindən aşkar edilmiş müdafiə divarlarının qalıqları, tikinti texnikasına görə Oğlanqala, Vayxır, Qazançı qalası ilə dah çox oxşarlıq təşkil edir.

Qalanın əsas giriş yolu cənub-şərq tərəfdən, Cəhriçayının sağ sahilindən olmuşdur. Şərq-qərb istiqamətində çəkilən qala divarlarının salamat qalan hissəsində onların uzunluğu 450 m., hündürlüyü 2,5 m., eni 2,7 m-ə yaxındır. Cənub-şərqdəki və cənub-qərbdəki qala qapılarının eni 2, 7-3 m., qalınlığı isə 1-1, 2 metirdir. Buradakı divarların tikintisində uzunluğu 1,6-2,55 m., qalınlığı 0,45-0,80 cm. olan bir neçə nəfərin çətinliklə götürə biləcəyi iri qaya parçalarından istifadə olunmuşdur. Qalanın içərisində olan yaşayış evlərinin qalıqları, müxtəlif ölçüdə olsa da, onların hamısı dördkünc planda tikilmişdir.

Abidə ilk dəfə 1969-cu ildə O.H.Həbubullayev və V.H.Əliyev tərəfindən qeydə alınaraq kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlar əsasında öyrənilmişdir.²² V.H.Əliyev qalanı Azərbaycanadakı siklopik

¹⁹ Əliyev, *Tarixin İzləri İlə*, s. 16.

²⁰ H. Q. Qədirzadə, *Cəhriçay Vadisi: M.Ö. IV Məillikdən Günümüzədək*, Naxçıvan: Qızıldağ, 2007, s. 20-21.

²¹ Д. А. Ахундов, *Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана*, Баку: Азернешр, 1986, s. 180.

²² Алиев, *Древняя крепость Чалхангала: Археологические открытия 1969 года*, Москва: Наука, 1970, s. 74-75.

tikintilər sırasına daxil etmiş, toplanılan boz rəngli keramikalar əsasən buranın tikilmə tarixini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı yaşayış yerinin tikilmə tarixini e.ə. II minilliyin birinci yarısına, təqribən e.ə. XVII əsrə aid etmişdir.²³

O.Belli, V.Sevin abidənin öyrənilməsi sahəsində apardıqları arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində, qalanın tikilmə tarixinin e.ə. II minilliyin ortalarına aid olduğunu qeyd etmişlər.²⁴ Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı yaşayış yerindən müxtəlif keramika nümunələri, daş əmək alətləri toplanılmış, çox az miqdarda mədəni təbəqənin saxlandığı müəyyənləşmişdir.

Yaşayış yerində Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid memarlıq qalıqları V.H.Əliyevlə yanaşı olaraq V.İ.Kərimov tərəfindən də müəyyən olunmuşdur. V.İ.Kərimov yaşayış yerindəki Narınqalanın dördkünc planda olduğunu, rızalitlərlə möhkəmləndirildiyini göstərmişdir.²⁵

2001-ci ildə V.B.Baxşəliyev tərəfindən abidədə aparılmış arxeoloji araşdırmalar nəticəsində oradakı müdafiə divarlarının dəqiq ölçüləri götürülməklə yanaşı, Erkən Dəmir dövrünə aid keramika məmulatları toplanılmışdır.²⁶

Abidədə geniş miqyaslı tədqiqatlar aparılmasa da, ətrafdakı sahələrin zəngin bitki örtüyünə malik olması, orada mədəni təbəqələşmənin zəif getməsinə göstərir ki, yaşayış yerində məskunlaşmış insanlar, maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olmuş, yarımköçəri həyat tərzini keçirmişdir.

Cənnət qayası yaşayış yeri: Şərur rayonun Tənənəm kəndinin şərqindəki «Ağ zirət» adlı yerin yaxınlığında təpə üzərində yerləşir. Sahəsi 6 hektara yaxındır. O hər tərəfdən dağlarla əhatə olunub.

²³ Алиев, Культура эпохи средней бронзы Азербайджана, Баку: Элм, 1991, s. 52-54; О. А. Абибуллаев, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку: Элм, 1982, s. 185.

²⁴ Veli Sevin, & Oktay Belli, *Naxçıvanda Arxeoloji Araşdırmalar*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997, s. 24.

²⁵ Керимов, Оборонительные Сооружения Азербайджана, s. 55.

²⁶ Baxşəliyev, *Naxçıvanın Qədim Tayfalarının Mənəvi Mədəniyyəti*, Bakı: Elm, 2004, s. 136.

Dağlar zəngin bitki örtüyünə malik olduğundan burada heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait var. Yaşayış yerindəki tikinti qalıqları əsasən dağılmışdır. Onların yerində daş yığınları və üzərini otlar örtən çalalar qalmışdır. Saxlanmış tikili qalıqlarına əsasən yaşayış yerindəki evlərin dördkünc planda tikildiyi aydın bilinir. Abidə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar əsasında öyrənilmişdir. Tədqiqatlar zamanı burada mədəni təbəqənin çox az saxlanıldığı (50 cm.) müəyyən olunmuş, boz və çəhray rəngli gil qab qırıqları, dən daşları və başqa yerüstü materiallar toplanılmışdır.²⁷

Qazançı qalası: Culfa rayonunun Qazançı kəndi ərazisində, Əlincəçayın sağ sahilində yerləşir. Abidə hər tərəfdən sıldırım dərələrlə əhatə olunmuşdur. Sahəsi 5-6 hektara yaxındır. Yaşayış yeri əlverişli strateji coğrafi mövqeydə yerləşmişdir. Onun ətrafında əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı üçün geniş torpaq sahələr var. Yaşayış yeri iki hissədən ibarət olmuşdur. Bunlardan biri dağın zirvəsində salınan Narınqala, digəri isə Əlincəçayın sahilindəki müdafiə sədlərindən ibarətdir. Müdafiə divarlarının çox hissəsi dağılsa da bəzi yerlərdə 1-2 m. hündürlükdə saxlanmışdır. Şimaldan və şimal-qərbdən yaşayış yeri təbii cəhətdən zəif müdafiə olunduğu üçün orada divarların qalınlığı (2,5-3 m.) nisbətən böyük olmuşdur.

Qalann birinci hissəsi, ikinci hissədən dərə boyunca çəkilmiş ikiqat divarlarla ayrılmışdır. Müdafiə divarlarından fərqli olaraq Narınqalanın hörgüsündə bərkidici məhlul kimi gildən də istifadə olunmuşdur. Müdafiə divarları isə heç bir bərkidici məhlul olmadan iri qaya parçalarından tikilmişdir (şəkil 3). Yaşayış yerinin Narınqalası tikinti texnikasına görə Vayxır qalası ilə daha çox oxşarlıq təşkil edir. Abidənin cənub və qərb hissəsində salınan müdafiə tikintiləri yarım dairəvi planda olmuşdur. Onların arasında bir-birinə keçid qoyulmuşdur. Müdafiə divarlarının yan və alt cərgəsi nisbətən iri, onların arası isə orta və kiçik həcmli daşlarla hörülmüşdür. Daşlar bir-birinə çox ustalıqla bağlanmışdır. Bu isə həmin divarların uzun müddətli olmasına səbəb olmuşdur.

²⁷ Novruzlu & Baxşəliyev, *Şərunun Arxeoloji Abidələri*, s. 161.

Abidədə müxtəlif dövrlərdə V.H.Əliyev, V.B.Baxşəliyev, Ə.İ.Novruzlu, O.Belli, V.Sevin tərəfindən arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır.

V.H.Əliyev tərəfindən aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqat zamanı abidənin sağ sahil hissəsi öyrənilmiş, onun planı çıxarılmışdır.²⁸

V.B.Baxşəliyev, Ə.İ.Novruzlu tərəfindən 1991-ci ildə onun hər iki hissəsinin planı çıxarılmış, Orta Tunc dövrü ilə yanaşı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid keramika məmulatları toplanılmışdır.²⁹

1998-1999-cu illərdə O.Belli və V.Baxşəliyev tərəfindən yaşayış yerində, Əlincə çayının sol sahilində yerləşən Narınqalanın və müdafiə divarının qalıqları üzə çıxarılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, buradakı e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid divar qalıqları, tikinti texnikasına görə Orta Tunc dövrünə aid tikililərdən tamamilə fərqlənir. Bu divarlar uzunsov formalı daş bloklardan xarici tərəfə diş biçimli çıxıntılar şəklində hörülərək, tikinti texnikasına görə Oğlanqala, Çalxanqala divarları ilə oxşarlıq təşkil edir.³⁰ Tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif dövrlərdə abidədə aparılmış arxeoloji araşdırmalar zamanı orada çox az miqdarda (0, 5 m-1, 5 m) mədəni təbəqənin saxlandığı müəyyənlanmış, Orta Tunc dövrü ilə yanaşı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

Gülüm-Gülüm yaşayış yeri: Ordubad rayonunun Nəsirvaz kəndindən cənub-qərbdə, dağın ətəyində yerləşir. Abidə 2008-ci ildə V.B.Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınaraq kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir.³¹ Aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı abidədən e.ə. I minilliyə aid olan müdafiə divarlarının (uzunluğu 35 m., qalınlığı 1,2-1,5 m.) və yaşayış binasının qalıqları aşkar edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, yaşayış yerindəki müdafiə divarları iri qaya parçaları ilə hörülərək, araları

²⁸ Алиев , Культура эпохи средней бронзы Азербайджана, s. 56.

²⁹ Novruzlu & Baxşəliyev, *Şərurun Arxeoloji Abidələri*, s. 35.

³⁰ Belli & Baxşəliyev, *Naxçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak, Çömlek Kültürü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, s. 30.

³¹ Baxşəliyev, *Naxçıvanın Arxeoloji Abidələri*, s. 142.

kiçik həcmli daşlarla doldurulmuşdur.

Qalacıq yaşayış yeri: Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndinin şimal-şərqində, bir neçə terrasdan ibarət olan təpənin üzərində yerləşir. Abidə 30 hektara yaxın ərazini əhatə edir. Asrı çayı ilə iki hissəyə ayrılmış yaşayış yerinin mərkəzində Narınqala, ətrafında isə yaşayış binalarının, müdafiə divarlarının qalıqları yerləşir. İstər Narınqalada, istərsə də onun ətrafında tikilmiş bina qalıqları, dördkünc və dairəvi formalıdır. Onlar heç bir bərkidici məhlul olmadan tikilmişdir.

Yaşayış yerinin əsas giriş qapısı cənub tərəfdən olmuşdur. Onun ətrafında salınmış qala divarları, Tunc dövründə baş vermiş hərbi qarşıdurmalar, tayfalararası müharibələr zamanı müdafiə məqsədi daşmışdır. Burada məskunlaşmış insanlar qala divarlarından sığınacaq yeri kimi istifadə edərək düşməne müqavimət göstərmişlər. Qala divarlarının bir-birinə birləşən küncləri ovalvari formalı tikilmişdir. Tikinti materialı kimi yonulmamış iri qaya parçalarından və daşdan istifadə olunmuşdur. Qala divarlarının memarlıq xüsusiyyəti Oğlanqala, Çalxanqala və digər abidələrlə oxşardır.

Abidə 70-ci illərdə V.H.Əliyev və M.M.Seyidov tərəfindən qeydə alınmışdır. 1970-1980-ci illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində, yaşayış yerində 3 m qalınlığında mədəni təbəqə öyrənilmiş, qala divarlarının ölçüləri götürülmüşdür. Aparılan tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, yaşayış yerindəki divarların hörgüsündə uzunluğu 1,5-3 m., qalınlığı 1-2 m. olan daşlardan istifadə edilmişdir. Salamat qalmış divarların hündürlüyü 1, 5-2 m olmuşdur.³² Yaşayış yerindəki mədəni təbəqə, Orta Tunc dövründən Erkən Dəmir dövrünə qədər olan dövrü əhatə edir.

Abidədə Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan mədəni təbəqənin qalınlığı, yerin relyefindən aslı olaraq 1,5-3 metirdir. Aparılan tədqiqatlar zamanı yaşayış yerinin bu dövrə aid mədəni təbəqəsindən müxtəlif formalı daş əmək alətləri (dən daşı və

³² Алиев, Культура эпохи средней бронзы Азербайджана, с. 46; Алиев & Сеидов, Памятники Карабаглара эпохи бронзы и раннего железа, с. 320-321

sürtgəclər, iskanə, kürz) keramika məmulatları, osteoloji qalıqlar və müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

Sumbatan yaşayış yeri: Ordubad rayonunda, Sabirkəndin cənub-qərbində, Cilançayın sağ sahilində yerləşir. Üç tərəfdən hündür dağlarla, Gilançay tərəfdən isə ikiqat müdafiə divarı ilə əhatə olunmuşdur. Onun şərq tərəfindən Gilançay, qərb tərəfindən isə Yaycı arxı keçir. Yaşayış yerinin əsas hissəsi dağın üzərində yerləşir. Sahəsi 5 hektara yaxındır.

Abidə 1976-cı ildə Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının Xaraba Gilan dəstəsi tərəfindən qeydə alınmışdır. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında, abidədə aparılan arxeoloji qazıntı zamanı e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid olan bünövrəsi dördkünc formalı yonulmamış qaya parçalarından inşa olunmuş yaşayış evinin qalıqları aşkar edilmişdir.³³ Yaşayış yerindən dən daşları, həvəngdəstə, daş çəkiçlər, obsidian lövhələr və digər maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir.

Abidənin öyrənilməsi sahəsində aparılan arxeoloji araşdırma 2008-2009-cu ildə və sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir.³⁴ Sumbatan dağının şimal-şərq tərəfində aparılmış arxeoloji qazıntı zamanı uzunluğu 23,5 m., eni 3-3,5 metrə olan, iri həcmli dağ daşlarından inşa edilmiş siklopik divar qalıqları aşkar edilmişdir. Divarın şərq hissəsi dağın yamacına tərəf olduğundan dağıntıya daha çox məruz qalmışdır.

Yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqat zamanı 40-50 cm. qalınlığında kül qatına təsadüf olunub. Kül qatının içərisindən çay daşları, keramika məmulatı və osteoloji qalıqlar tapılıb. Osteoloji tapıntıların içərisində iribuynuzlu heyvanlara məxsus sümüklər çoxluq təşkil edir.

Nəticə

³³ B. İ. İbrahimov, *Sumbatan Dizə Nekropolları: 2003-2004-cü İllərdə Aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik Tədqiqatların Yekunlarına Həsər Olunmuş Elmi Sessiyanın Materialları*, Bakı: Elm, 2005, s. 32-33.

³⁴ B. İ. İbrahimli & I. A. Babayev & Ə. H. Bədəlov, *Sumbatan Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqat İşləri: Azərbaycanada Arxeoloji Tədqiqatlar*, Bakı: Xəzər Universiteti, 2008, s. 113-114.

Qala tipli yaşayış məskənlərin-siklopik tikintilərin, hansı məqsədlərlə salınması, memarlıq və tikinti xüsusiyyəti haqqında tədqiqatçıların fikirləri müxtəlf olsa da, onların əldə etdiyi nəticələrdə bir neçə faktlarla eynilik təşkil edir. Həmin elmi nəticələr Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da siklopik yaşayış məskənlərinin əsasən dağlıq və dağətəyi yerlərdə salınmasından, yerin relyefinə uyğun tikilməsindən (düzbucaqlı, trapesiya, oval və başqa formada), çox az mədəni təbəqəyə malik olmasından ibarətdir. Tədqiqatçıların fikirlərindən, aparılan müqayisəli araşdırmadan belə bir yekun nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da qala tipli yaşayış məskənlərinin-siklopik tikintilərin hansı məqsədlə tikilməsindən asılı olmayaraq, onların insanların həyat tərzini ilə bağlılığı var. İstər oturaq, istərsə yarımköçəri həyat tərzini keçirən əkinçi-maldar tayfalar, qala tipli yaşayış yerlərindən sıxıqla istifadə etmişlər.

Ədəbiyyat

- Абибуллаев, О. А., Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку: Элм, 1982.
- Алиев, В. Г., Культура Эпохи Средней Бронзы Азербайджана, Баку: Элм, 1991.
- Алиев, В. Г., Древняя крепость Чалхангала: Археологические открытия 1969 года, Москва: Наука, 1970.
- Ахундов, Д. А., Архитектура Древнего и Раннесредневекового Азербайджана, Баку: Азернешр, 1986.
- Алиев, В. Г. & М. М. Сеидов, Памятники Карабагларэ эпохи бронзы и раннего железа / Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции, Баку: Элм, 1973.
- Абилова, Г. А., Мегалитические памятники Закавказья, Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1953.
- Алиев, Т. Р., Археологические Исследования Циклопических Сооружений, 1985.
- Азербайджана, В., 1983-1984 гг. / Тезисы Докладов Всесоюзной

- Археологической Конференции, Баку: Элм, 1985.
- Bağirov, R. B., *Naخçırvanın Qədim Qəla Şəbər Tipli Yaşayış Yerləri və Müdafiə İstebkamları*, Tarix Elmlər Namizədi Dsertasiyanın Avtoreferatı, Naخçıvan, 2005.
- Baxşəliyev, Veli, *Naخçırvanın Qədim Tayfalarının Mənəvi Mədəniyyəti*, Bakı: Elm, 2004.
- Baxşəliyev, Vəli, *Naخçırvanın Arxeoloji Abidələri*, Bakı: Elm, 2008.
- Bahşaliyev Veli, *Naxçıvan Arkeolojisi (Archaeology of Nakhichevan)*, İstanbul: Arheoloji ve Sanat, 1997.
- Sevin, Veli & Oktay Belli, *Naxçıvanda Arkeoloji Araşdırmalar*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997.
- Belli, Oktay & Veli Bahşaliyev, *Naxçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak, Çömlek Kültürü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001.
- Джафарзаде, И. М., Экспедиция по Обследованию Циклопических Сооружений, Азербайджана: Известия Аз ФАН ССР, No. 3, 1938.
- Əliyev, V. H., *Tarixin İzləri İlə*, Bakı: Gənclik, 1975.
- Xəlilov, C. Ə., *Qərbi Azərbaycanın Tunc Dövrü və Dəmir Dövrünün Əvvəllərində Aid Abidələri*, Bakı: Az. SSR EA, 1959.
- İbrahimli, B. İ. & I. A. Babayev & Ə. H. Bədəlov, *Sumbatan Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqat İşləri: Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*, Bakı: Xəzər Universiteti, 2008.
- İbrahimov, B. İ., *Sumbatan Dizə Nekropolları: 2003-2004-cü illərdə Aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik Tədqiqatların Yekunlarına Nəsr Olunmuş Elmi Sessiyanın Materialları*, Bakı: Elm, 2005.
- Керимов, В. И., Оборонительные Сооружения Азербайджана, Баку: Огуз Ели, 1998.
- Керимов, В. И., Исследования Циклопических Сооружений Нахчевани Эпохи Бронзы в 1983-1984 гг / Тезисы Докладов Всесоюзной Археологической Конференции, Баку: Элм, 1985.
- Qədirzadə, H. Q., *Cəbriçay Vadisi: M.Ö. IV Minillikdən Gününə*

müzədək, Naхçıvan: Qızıldağ, 2007.

Мещанинов, И. И., История Азербайджана по Археологическим Памятникам, Известия Аз. ФАН СССР, №. 7, 1944.

Мещанинов, И. И., Циклопические Сооружения Закавказья, Сообщ. ГАИМК, т. XIII, вып. IV-VII Ленинград: 1932.

Novruzlu, Ə. İ. & V. B. Вахşəliyev, *Culfa Bölgəsinin Arxeoloji Abidələri*, Bakı: Elm, 1993.

Novruzlu, Ə. İ. & V. B. Вахşəliyev, *Şərurun Arxeoloji Abidələri*, Bakı: Elm, 1993.